

DIGITALNI PROIZVODI (SVEOBUH VATNI PREGLED)

DIGITAL PRODUCTS (A COMPREHENSIVE OVERVIEW)

Pregledni znanstveni članak

*Prof. dr. Mirza Dinarević**

Sažetak

Jedna od definišućih odlika moderne trgovine posljednjih decenija je sveopšta modernizacija načina percepcije trgovine u čijem oblikovanju je značajnu ulogu odigrala digitalna trgovina koja je svakako nezamisliva bez digitalnih proizvoda. Obzirom na ulogu koju digitalni proizvodi igraju u modernom trgovanju, poslovanju a i životu, od krucijalne važnosti je prevashodno shvatiti šta su digitalni proizvodi, tek nakon čega je moguće kredibilno govoriti o klasifikovanju pa u konačnici i o postupanja sa istim. Obzirom da ovi proizvodi ostvaruju odjek na skali i na način koji je do sada nazapamćen, kao najeklatantnije primjere postupanja širih razmjera u vezi sa digitalnim proizvodima će se razmotriti EU i SAD kao i određeni relevantni i zanimljivi primjeri. Kada je riječ o konkrentom postupanju sa digitalnim proizvodima, u smislu ovog diskursa, odluka oko primjene pravnog okvira koji uređuje trgovanje istim je ključna. Kako ovom koraku predstoji klasifikacija razmotriće se relevante odredbe GATT i GATS koje uređuju trgovinu robom odnosno uslugama, a koje će dalje determinisati sve fundamente i u konačnici i samu profitabilnost proizvoda. Mnoštvo elemenata bi se moglo okarakterisati da imaju udjela u determinisanju pravnog okvira koji će se koristiti no način isporuke kao i sama priroda proizvoda su jednostavno neoizostavni u bilo kakvoj ozbiljnijoj diskusiji o digitalnim proizvodima. Konačno, kako bi se pregled upotpunio, razmatra se i momenat digitalnog sadržaja odnosno njegova uloga u odnosu na digitalne proizvode.

Ključne riječi: digitalni proizvodi, GATT, GATS, digitalni sadržaj

* BH Telecom dd Sarajevo, e-mail: mdinarevic@gmail.com

Abstract

One of the defining characteristics of modern trade in recent decades is the general modernization of the way trade is perceived, in the shaping of which a significant role was played by digital trade, which is certainly unimaginable without digital products. Considering the role that digital products play in modern trading, business and life, it is of crucial importance to understand what digital products are, only after that is it possible to credibly talk about classification and ultimately about dealing with them. Given that the scope and reach of digital products is on a scale that was before unimaginable, as the most egregious examples of dealing with them on a wide scale, we will contemplate those of the EU and USA as well as certain other relevant and interesting examples. When it comes to specific dealing with digital products in the sense of this discourse, the decision regarding which legal framework will govern the trading thereof is crucial. Prior to this step, the digital product in question needs to be qualified, keeping this in mind, relevant provisions of GATT and GATS will be considered, which regulate trade in goods and services, that will further determine all the fundamentals and ultimately the profitability of the product itself. Many elements could be characterized as having a role in determining the legal framework that will be used, but the method of delivery as well as the very nature of the product are simply indispensable in any serious discussion about digital products. Finally, in order to complete this overview, digital content is considered, i.e. its role in relation to digital products.

Keywords: digital products, GATT, GATS, digital content

1. UVOD

Digitalne proizvode je uputno percipirati kao sirovinu koja se sastoji isključivo od bitova i bajtova. Pojava računara i napredovanje interneta su omogućili stvaranje digitalnih proizvoda koji se ne mogu uvijek lako povezati sa prethodnom percepcijom roba ili usluga. Klasičan primjer digitalnog proizvoda je aplikacija za mobitel (ili 'app') koja učestvuje u obavljanju širokog spektra funkcija. Ekonomski značaj ovih aplikacija se ne

može dovoljno naglasiti jer one omogućuju svim vlasnicima mobilnih telefona pristup informacijama o prevozu, zdravlju, vremenu kao i mnogim drugim relevantnim podacima. (Meltzer, 2016)

Drugi primjeri digitalnih proizvoda obuhvataju e-knjige, online igre, MP3 muzičke datoteke, usluge u Cloudu i streaming audiovizualnih proizvoda. (Manyika, at others, 2016) Zbog svoje digitalne prirode, ovim se proizvodima može trgovati momentalno. Online pristup digitalnim proizvodima omogućuje jednostavne i trenutne transakcije uz dodatnu pogodnost odnosno mogućnosti stvaranja 'međunarodne pompe/reklame' proizvoda. Količina digitalnih proizvoda eksponencijalno raste, a raspon istih se širi na načine koji se do sada nisu smatrali mogućim, zbog širokog spektra raznovrsnih inovacija, među koje svakako spada 3D printer. (Manyika, at others, 2016) Ovakav printer omogućuje isključivo digitalnu komunikaciju između dizajnera proizvoda i korisnika jer se relevantni podaci mogu digitalno poslati 3D printeru koji je smješten bilo gdje u svijetu, dok proizvodnja može početi odmah. (Manyika, at others, 2016)

Proizvodi interneta stvari (IoT) su još jedan primjer kako su tehnološki napreci učinili razlikovanje između roba i usluga sve težim. IoT proizvodi kao što su pametni satovi, samovozeći automobili i inteligentni termostati i hladnjaci sastoje se od fizičkog hardvera i personalizirane usluge koju oni omogućuju. Na primjer, kada korisnik kupi pametni sat, on ne kupuje samo sat sa ugrađenim računarom. Korisnik očekuje da će mu takav sat pružiti personalizirane informacije o njegovom zdravlju i kondiciji. Softver povezan sa pametnim satom također može korisniku omogućiti personalizirane zdravstvene i kondicione planove i pružiti zdravstvene podatke njihovom doktoru kao i usluge lokalizacije. No, ipak je značajan nedostatak određenosti koncepta 'digitalnih proizvoda' tj. da li predstavljaju robu ili usluge.

Ovakva klasifikacija je važna jer se pravila međunarodne trgovine temelje na podjeli na robe i usluge.* Mnogo je kompleksnih elemenata koji se trebaju uzeti u obzir prilikom ovakvog razmatranja.

* Međunarodna trgovinska pravila WTO se temelje na jasnoj razlici između trgovine robama i uslugama, kao što je vidljivo iz jasne podjele između pravila primjenjivih na trgovinu robom (GATT) i pravila koja se primjenjuju na trgovinu uslugama (GATS).

2. PODJELA DIGITALNIH PROIZVODA

Mnogi proizvodi koje su u biti činili različit sadržaj su se distribuirali pomoću fizičkih nosača te su stoga tretirani kao roba (npr. knjige, filmovi na video kasetama i DVD-ovima, muzika na LP pločama, kasetama i CD-ovima kao i softver na disketama i CD-ovima). Posljednjih decenija ovi proizvodi se sve više distribuiraju u elektronskom obliku odnosno online tj. preko interneta.* E-knjige, online pristup filmovima i muzici kao i kupovima i preuzimanje softvera online danas su opštepoznati. Međutim, manje je jasno kako ovakvi proizvodi, koji se često nazivaju 'digitalnim' fingiraju u odnosu na pravne okvire tj. propise WTO. Uputno je razmotriti ključne operative momente poput, da li ih ipak treba klasifikovati kao robu, iako su postali neopipljivi i više fizički ne prelaze granice? Da li način isporuke (od fizičke distribucije do elektronske distribucije) mijenja njihovu prirodu i treba li ih stoga smatrati uslugama? Kakav ovo ima odjek na primjenu obaveza i prava WTO? Uzimajući u obzir ograničene obaveze GATS, da li bi ovo podrazumijevalo da distribucija, na primjer, fizičkih filmova podliježe drugim obavezama od njihovih elektronskih pandana?

Kada je riječ o 'digitalnim proizvodima', može se raditi o digitalnoj robi i digitalnim uslugama. Povjerenstvo je u slučaju 'China - Publications and Audiovisual Products' razjasnilo da se savremena upotreba riječi 'proizvod' odnosi na usluge kao i na robu.* Povjerenstvo nije ulazilo u konkretan odnos između uvoza fizičkih zvučnih zapisa i daljnje elektronske distribucije istih*. Jednostavno je zaključio da su mjere uticale na elektronsku distribuciju zvučnih zapisa, a ne na uvoz fizičkih zvučnih zapisa, te da stoga GATT pravila nisu primjenjiva. U ovom smislu, Povjerenstvo je osudilo dvosmislenu upotrebu pojma 'proizvodi' od strane Sjedinjenih

* Odnosno, 'proizvodi koji su digitalno kodirani i kojim se, prije uspona Interneta, tradicionalno trgovalo kao dio fizičkog prenosnog medija' Sacha Wunsch-Vincent, 'WTO, E-Commerce, and Information Technologies-From the Uruguay Round through the Doha Development Agenda' (Markle Foundation 2004), 10.

* Povjerenstvo je izradilo ovu analizu u kontekstu svog tumačenja pojma 'audiovizualni proizvodi'. Odnosila i na književno značenje izraza 'proizvod' kao i na upotrebu izraza u opštoj klasifikaciji proizvoda kako ga navode Kina i mnogi drugi članovi WTO. Vidjeti: Report, China - Publications and Audiovisual Products, para 7.1188.

* Panel Report, China - Publications and Audiovisual Products, paras 7.1641–7.1653. Po ovom pitanju nije bilo žalbe.

Država na način da se pojam koristi da označava i uvezeni fizički proizvod i elektronski sadržaj.

Povjerenstvo je izjavilo da je takvo korištenje pojma neopravdano pomutilo razliku između fizičkih zvučnih zapisa i elektronskih zvučnih zapisa.* Dodatno je pojasnio da digitalna distribucija ili komunikacija, po osnovu književnog značenja 'digitalnog', također može obuhvatati druga sredstva osim interneta. Digitalna distribucija je dakle opsežnija nego distribucija putem interneta, uključujući, na primjer, mobilne mreže.* Apelaciono tijelo je potvrdilo da se korištenje izraza 'proizvod' odnosi na opipljivu i na neopipljivu robu kao i usluge.*

U smislu šireg diskursa o tome mogu li se digitalni proizvodi klasifikovati kao roba ili usluga, do sada su (implicitno) usaglašena dva elementa. (Wu, 2006) Prvi podrazumijeva da se roba koja se naručuje putem interneta, ali se fizički isporučuje, klasifikuje kao trgovina robom (što podrazumijeva primjenjivost GATT). Drugi podrazumijeva da se online usluge koje ne obuhvataju preuzimanje ili pohranjeni sadržaj klasifikuju kao usluge (što podrazumijeva primjenjivost GATS). Jedan od glavnih interpretativnih problema je, međutim, uzrokovan onim proizvodima kojim se nekada trgovalo na fizičkim nosačima, a kojim se sada može sada trgovati putem interneta, a da se nikada ne prenesu na fizički nosač. Primjer 'problematičnog' proizvoda je 'softver'. Postoji zabilješka Sekretarijata WTO iz 1998. godine, prema kojoj izgleda da računarski softver nije obuhvaćen postojećom Listom klasifikacija usluga, s obzirom da su računarske i srodne usluge uglavnom razamtrane zajedno sa konsultantskim uslugama.* Pojedini se članovi, međutim, nisu složili te su sugerisali da softver koji se sastoji od 'skupova uputa koje čine da računari rade i komuniciraju' spada u GATS sektor (CRS) računarskih i povezanih usluga.* S obzirom da su izrada

* Panel Report, China - Publications and Audiovisual Products, para 7.1642.

* Ibid para 7.1152.

* AB Report, China - Publications and Audiovisual Products, para 364, također Ibid para 7.1188.

* WTO Council for Trade in Services, 'Computer and Related Services' Background Note by the Secretariat, S/C/W/45, 14 juli 1998. godine, para 2 i 9.

* WTO Council for Trade in Services, 'Understanding on the Scope of Coverage of CPC 84 - Computer Services' Communication from Albania, Australia, Canada, Chile, Colombia, Croatia, the European Communities, Hong Kong China, Japan, Mexico, Norway, Peru, the Separate Customs Territory of Taiwan Penghu, Kinmen and Matsu, Turkey and the United States, TN/S/W/60, S/CSC/W/51, 26 januar 2007.godine, fn 2.

softvera po narudžbi ili prilagođavanje postojećeg softvera obuhvaćeni Listom klasifikacija usluga,* može li se izvesti zaključak da će razvoj svih oblika softvera bi bili jednako pokriven? Dosadašnji status softvera unutar WTO ostaje neriješeno pitanje.* Postoje informacije da je jedan član naglasio kako usluge izrade softvera i klasifikaciju softvera ne treba brkati.*

Sekretarijat WTO je izvijestio da određene nacionalne i međunarodne statističke grupe namjeravaju da klasifikuju izradu određenih standardiziranih softverskih proizvoda unutar novog sektora usluga, nazvan 'izdavanje softvera'.* U svom podnesku Radnom programu za elektronsku trgovinu (WPEC) iz 2003.godine, Sjedinjene Američke države su pojasnile da promjena načina dostave proizvoda ne mijenja funkcionalne karakteristike tog proizvoda (što je izraz načela tehnološke neutralnosti). No, također je navedeno da fokus ne bi trebao biti na tome kako klasifikovati 'softver', već na tome kako postupati sa softverom u trgovinske svrhe 's ciljem da to bude najliberalnije postupanje bez obzira na to kako su ti proizvodi klasifikovani'.* S ovom posljednjom tvrdnjom se ne može olako složiti. Iako liberalizacija trgovine digitalnim proizvodima vjerovatno koristi krajnjim korisnicima, cilj liberalizacije ne bi trebao bezrezervno diktirati diskurs o klasifikaciji.

* Konkretno, u podsektoru 1.B.b. (implementacija softverskih usluga - CPC 843).

* Također zabilježeno od strane Predsjedavajućeg Komiteta za specifične obaveze: 'WTO Committee on Specific Commitments, 'Computer and Related Services Overview of Classification Issues' Informal Note by the Secretariat, JOB/SERV/39, 4 mart 2011.godine, para 11, WTO Committee on Specific Commitments, 'Informal Discussion of Classification Issues on Computer and Related Services (CRS) on 10 March 2011 Summary by the Chairperson', JOB/SERV/44, 4 april 2011.godine, para 12, u smislu zabilješke Sekretarijata: WTO Council for Trade in Services, 'Computer and Related Services' Background Note by the Secretariat, S/C/W/300, 22 juni 2009. godine, para 6.

* WTO Committee on Specific Commitments, 'Informal Discussion of Classification Issues on Computer and Related Services (CRS) 10 mart 2011.godine - Summary by the Chairperson', JOB/SERV/44, 4 april 2011.godine, para 13.

* WTO Council for Trade in Services, 'Computer and Related Services' Background Note by the Secretariat, S/C/W/300, 22 juni 2009.godine, para 7.

* WTO Work Programme on Electronic Commerce, 'Submission from the United States', WT/GC/W/493/Rev.1, 8 juli 2003.godine, para 7.

3. POSTUPANJA SA DIGITALNIM PROIZVODIMA ŠIRIH RAZMJERA

Kada se ova tematika dublje analizira, postaje jasno da ne postoji konvergiranje između članova WTO o tome šta ovi proizvodi zapravo predstavljaju i, posljedično, koji se sporazumi WTO na njih primjenjuju. U Izvještaju o posebnom napretku za 1999.godinu, Glavno Vijeće je priznalo da je nekoliko izaslanstava izrazilo mišljenje da su svi digitalni proizvodi usluge. Druga izaslanstva su, međutim, dala doznjanja da njima nije bilo sasvim jasno da su svi elektronski isporučeni proizvodi usluge.* U 2004.godini, Mueller je naglasio da će se 'granica između 'proizvoda' i 'usluga' erodirati'. (Mueller, 2004) Predloženo je kako ni GATT ni GATS nisu dovoljno sveobuhvatni da odgovore na pitanja e-trgovine i da puko proširenje koncepata (koji su zasnovani na teritorijalnim i geografskim pojmovima, odnosno načinu snabdijevanja) ne zadovoljava. (Farrokhnia, Richards, 2016)

Program rada o e-trgovini WTO je osnovan 1998. godine, kako bi pokušao riješiti neka od ovih pitanja. U kontekstu ovog programa rada, pojavila se jasna oprečnost u pogledu klasifikacije digitalnih medija između evropskih i američkih stajališta. Dok EU (tadašnja Evropska Zajednica) klasifikuje sve elektronske isporuke kao 'isporuke usluga', koje spadaju u opseg GATS (argumentovano dopuštajući klasifikovanje digitalnih medija kao 'audiovizualnih usluga', što podrazumijeva ograničene obaveze),* Sjedinjene Države se fokusiraju na načelo tehnološke neutralnosti navodeći da bi se klasifikacija trebala fokusirati na same digitalne proizvode bez obzira na to jesu li dostavljeni elektronski ili ne.* EU je odgovorila kako načelo tehnološke neutralnosti nije načelo WTO zahtijevajući klasifikaciju digitalnih proizvoda kao robe obuhvaćene GATT.*

* WTO Council for Trade in Services, 'Work Programme on Electronic Commerce Progress Report to the General Council' Adopted by the Council for Trade in Services on 19 juli 1999.godine, S/L/74, 27 juli 1999.godine, para 6.

* WTO Work Programme on Electronic Commerce, 'Communication from the European Communities and their Member States', S/C/W/183, 30 novembar 2000.godine, 3.

* WTO Work Programme on Electronic Commerce, Submission by the United States, WT/GC/16, G/C/2, S/C/7, IP/C/16, WT/COMTD/17, 12 februar 1999.godine, 5.

* WTO Work Programme on Electronic Commerce, Submission for the European Communities, 'Classification Issue', WT/GC/W/497, 9 maj 2003.godine, 3.

U saopštenju iz 1999.godine, EU je navela da elektronska trgovina uključuje dvije vrste isporuka, na koje su primjenju različiti Sporazumi: (i) fizički dostavljena roba naručena online, na koju se primjenjuje GATT i (ii) elektronska dostava usluga, na koju se primjenjuje GATS.* U saopštenju iz 2000.godine, EU je utvrdila da su se članice već složile da su većina digitalnih proizvoda usluge i da je neslaganje bilo ograničeno na mali broj neidentificiranih elektronski isporučenih proizvoda.* EU je 2003. godine, otišla korak dalje i razradila zašto elektronski isporučeni proizvodi se ne klasifikuju kao roba.* Navela je da nacionalni rasporedi GATT ne pokrivaju 'digitizirane* informacije'.* EU je također pojasnila da je prenos digitiziranih informacija obuhvaćen GATS, bez obzira na oklonost da se takve

* WTO General Council, 'Possible List of Trade Principles on Electronic Commerce', part of Communication from the European Communities and their Member States, WTO Work Programme on Electronic Commerce, preparations for the 1999 Ministerial Conference, WT/GC/W/306, 9 avgust 1999.godine.

* Pozvala je članice koje se ne slažu s opštom klasifikacijom usluga da identificiraju specifične digitalne proizvode koji se prema njima ne klasifikuju kao usluge. Vidjeti: 'WTO Work Programme on Electronic Commerce, 'Communication from the European Communities and their Member States'', S/C/W/183, 30 novembar 2000.godine, para 5.

* WTO Work Programme on Electronic Commerce, Submission for the European Communities, 'Classification Issue', WT/GC/W/497, 9 maj 2003.godine, para 5-9, također vidjeti: 'WTO Council for Trade in Services, 'The Work Programme on Electronic Commerce'' Note by the Secretariat, S/C/W/68, 16 novembar 1998.godine, 10.

* Dok digitizacija uključuje pretvaranje podataka i procesa u digitalne formate, digitalizacija nadilazi puku konverziju, ona predstavlja transformaciju. Za razliku od digitizacije, koja se fokusira na učini postojeće podatke digitalnim, digitalizacija omogućava da se iskoriste mogućnosti digitalne tehnologije za prikupljanje podataka, prepoznavanje trendova i olakšavanje informisanog poslovnog odlučivanja. Digitizacija se odnosi na proces pretvaranja analognih ili fizičkih podataka, dokumenata ili procesa u digitalne formate. Obuhvata skeniranje, kodiranje i pohranjivanje analognih informacija u digitalnom obliku, čineći ih dostupnim, mogućim za pretražiti i lakim za pristupiti. Digitizacija se prvenstveno fokusira na pretvaranje podataka i dokumenata u digitalne formate, bez nužnog preoblikovanja temeljnih procesa ili poslovanja. Digitalizacija, s druge strane, nadilazi puku digitizaciju i uključuje integraciju digitalnih tehnologija kako bi transformisala poslovne procese, modele i samo poslovanje. Obuhvata korištenje digitalnih alata i platformi za optimiziranje radnih procesa, povećanje produktivnosti i stimulisanje inovacija. Digitalizacija podrazumijeva holistički pristup iskorištavanju digitalnih tehnologija za postizanje strateških poslovnih ciljeva i pružanje vrijednosti kupcima i dioničarima.

* WTO Work Programme on Electronic Commerce, Submission for the European Communities, 'Classification Issue', WT/GC/W/497, 9 maj 2003.godine, para 8.

informacije mogu pohraniti na fizički nosač.* Istim podneskom, EU je dalje pojasnila primjenjivost GATS na bilo koji 'digitizirani proizvod'.*

Sjedinjene Države se ne slažu sa dosta navedenog, ističući argument da je opšta klasifikacija digitalnih proizvoda kao usluga netačna jer (a) digitalni proizvodi zadržavaju trajnost (b) drugi neopipljivi proizvodi su klasifikovani kao roba (npr. električna energija) i (c) funkcionalne karakteristike se ne mijenjaju usljed različitih načina dostave (Sjedinjene Države na ovaj način tvrde da se treba usredotočiti na prirodu proizvoda, a ne na način na koji se pruža). (Kariyawasam, 2007) Može se reći da se Australija više približava pozici EU, tvrdeći da su ustaljenije karakteristike usluga nego karakteristike roba u digitalnim proizvodima.* Ovi diskursi u smislu WPEC do sada nisu ishodvali jednoglasnim donošenjem zaključka. Postojali su naponi na ponovnom poticanju oživljavanja ove rasprave na WPEC od strane EU i Sjedinjenih Država, u vidu opštih načela namijenjenih da funkcionišu kao osnovni okvir za harmonizaciju. Isti do sada nisu urodili plodom, obzirom da članovi WTO nisu prihvatili ta načela.*

4. OSVRT NA ASPEKTE PRAGMATIČNOSTI DISKURSA

Prilikom odgovaranja na pitanje da li digitalne proizvode klasifikovati kao robu ili usluge, Mattoo i Schuknecht ističu tri ključne kontemplacije: (i) primjenjivost obaveze nacionalnog tretmana (ii) primjenjivost carinskih obaveza i (iii) dostupnost kvantitativnih ograničenja (kvota). (Mattoo, Schuknecht, 2000) Obzirom da ne postoji opšteprimjenjiva nacionalna obaveza postupanja prema GATS, zemlje imaju više prostora za donošenje restriktivnih mjera u neobavezanim sektorima, ukoliko bi se digitalni

* Ibid para 7-9.

* Jedan od argumenata koje je iznijela EU je da fizički ishod određenih usluga ne čini samu uslugu robom. Ibid para 10-18.

* WTO Council for Trade in Services, 'Work Programme on Electronic Commerce' Communication from Australia, S/C/W/108, 18 maj 1999.godine, para 21-22.

* WTO Council for Trade in Services, 'Contribution to the Work Programme on Electronic Commerce' Communication from the European Union and the United States, S/C/W/ 338, 13 juli 2011.godine, WTO Council for Trade in Services, 'Work Programme on Electronic Commerce: Ensuring that Trade Rules Support Innovative Advances in Computer Applications and platforms, such as Mobile Applications and the Provision of Cloud Computing Services' Communication from the United States, S/C/W/339, 20 septembar 2011.godine. Glede Principa, Mira Burri, 'The International Economic Law Framework for Digital Trade' (2015) 135 Zeitschrift für Schweizerisches Recht 10, 45.

proizvodi klasifikovali kao usluge. Uputno je napomenuti da obaveza nacionalnog tretmana prema GATS ima širi opseg* i da su sve vrste diskriminirajućih ograničenja (uključujući poreze) zabranjena u slučajevima kada su članovi preuzeli obaveze nacionalnog tretmana. (Mattoo, Schuknecht, 2000) Dok GATT dopušta carine do nivoa vezivanja članova, GATS zahtijeva da porezni režim člana bude u skladu sa njegovim obavezama nacionalnog tretmana. U biti, GATT općenito ne dozvoljava kvantitativna ograničenja. Prema GATS kvantitativna ograničenja su samo zabranjena gdje su članovi preuzeli obaveze pristupa tržištu.

Kariyawasam definiše pojam 'elektronski neopipljivih' (donekle srodan izraz terminu digitalni proizvod) kao 'digitalne kombinacije binarnog koda'. (Kariyawasam, 2008) On također navodi argument vezan uz primjenjivost obaveza pristupa tržištu i MFN obaveza, koje se razlikuju između GATT i GATS, kao i poteškoće u sprovođenju carinskih obaveza na neopipljive proizvode. (Kariyawasam, 2008) Dodaje kako bi klasifikacija elektronski neopipljivih proizvoda kao robe dovela do primjenjivosti mnogih drugih sporazuma, uključujući Antidampinški sporazum (ADA), Sporazum o Tehničkim barijerama trgovini (TBT), Sporazum o subvencijama i kompenzacijskim mjerama (SCM) i Sporazum o licenciranju uvoza, čime bi se vjerovatno zakomplikovao primjenjivi okvir.

Opseg primjene GATT i GATS je još jedan zanimljiv argument koji je iznio Kariyawasam. On tvrdi da, dok se GATT fokusira na same digitalne proizvode, kako bi se izdiferencirali različiti proizvodi da bi se na iste mogle nametnuti carine, GATS uređuje mjere kojima se (in)direktno ograničava trgovina (digitalnim) uslugama. (Kariyawasam, 2008) Uzimajući ovo u obzir, bit će lakše i jednostavnije koristiti GATS za postupanje sa neopipljivim proizvodima. Osim toga, dok se GATT fokusira na prekograničnu trgovinu, primjenjivanje GATS na digitalne proizvode bi podrazumijevalo ne samo prekograničnu trgovinu, već i potrošnju u inostranstvu. Dodatno ističe da karakteristike elektronskih, neopipljivih proizvoda upućuju na klasifikaciju usluga, između ostalog, zbog činjenice da se mnogi mogu prilagoditi željama korisnika i činjenice da se mnogi od njih mogu konzumirati momentalno odnosno na zahtjev. Naspram ovog postoji i stajalište prema kojem se tvrdi da one digitalne proizvode koji se mogu

* Primjenjujući se na sve mjere koje utiču na trgovinu uslugama (GATS), umjesto samo na unutrašnje mjere (GATT).

lokalno pohraniti i koji su prenosivi između kupaca treba klasifikovati kao robu.*

Weber i Burri definišu 'digitalne proizvode' kao 'proizvode koji su digitalno kodirani i koji se prenose elektronski', što obuhvata računarske programe, tekstualne poruke, video zapise, slike i zvučne zapise. (Weber, Burri, 2013) Oni značajno ne produbljuju diskurs, no zapazili su da zato što potrošače mahom više zanima sadržaj proizvoda, bez obzira na njegov fizički nosač, digitalni proizvodi će se pretežno klasifikovati u vidu komunikacijske usluge.* Ipravno ističu da je zajednička klasifikacija svih digitalnih proizvoda neizvodiva jer klasifikacija kao roba ili usluga će zavisiti od karakteristika datog digitalnog proizvoda. (Weber, Burri, 2013)

Zanimljiv momenat je činjenica da pri klasifikaciji proizvoda prema GATT, a njegovog elektronski isporučenog ekvivalenta prema GATS, se različit nacionalni tretman i obaveze pristupa tržištu primjenjuju na proizvod koji se argumentovano može percipirati kao 'sličan'. (Farrokhnia, Richards, 2016) Wu predlaže klasifikaciju preuzetih tradicionalnih roba (softvera, audio i video zapisa, novina, elektronskih knjiga) kao robe zbog (i) rizika od manjkavog ispunjenja obaveze s obzirom na ograničene obaveze koje su članovi preuzeli prema GATS i (ii) mogućnosti različitog tretmana sličnih proizvoda (onih online i onih offline).

Nadalje, navodi da glavni argument za tretiranje takvih proizvoda kao usluga leži u očuvanju regulatorne autonomije audiovizualnog sadržaja. (Wu, 2006) Ilustrovane konsekvence primjenjivanja oba Sporazuma predstavljaju važan dio ovog diskursa. Također postoje objektivne tvrdnje kako bi klasifikaciju digitalnog proizvoda, odnosno da li isti predstavlja robu ili uslugu, trebalo bazirati na specifičnim karakteristikama datog proizvoda, a ne na onim najzgodnijim sa aspekta liberalizacije.

* Drugi elementi koji se ovdje mogu razmotriti su oni poput tih da li se može uspostaviti vlasništvo, da li je izlazna proizvodnja pod vlasništvom i da li je momenat upotrebe proizvoda različit u vremenu od momenta proizvodnje istog.

* Tačnije, sektor 2 Liste Klasifikacija sektorskih usluga (W/120), uključujući između ostalog telekomunikacijske usluge i audiovizualne usluge, ibid 4. Zacharias je srodnog stjališta tako što 'digitalne proizvode' definiše kao 'one proizvode koji se mogu pohraniti kao podaci', više u: Diana Zacharias, 'Article I General Agreement on Trade in Services (GATS): Scope and Definition' in Rüdiger Wolfrum, Peter-Tobias Stoll and Clemens Feinäugle (eds), Max Planck Commentaries on World Trade Law, Vol. 6: WTO - Trade in Services (Martinus Nijhoff 2008), 43.

5. KLASIFIKACIJA U ODNOSU NA NAČIN ISPORUKE PROIZVODA I PRIRODU PROIZVODA

Klasifikacija digitalnih proizvoda je vitalna za digitalnu trgovinu. (Burri, 2015) Apelaciono tijelo je potvrdilo u EC - Bananas III i Canada - Autos kako GATT i GATS nisu međusobno isključivi, no neizvjesnost u vezi sa klasifikacijom roba i usluga ipak perzistira. (Pauwelyn, 2010) Najočitija razlika između ovih sporazuma što se tiče opsega je da je GATT navodno limitiran na fizičke proizvode (ili 'artikle kojim se može trgovati sa stvarnom ili potencijalnom tarifnom klasifikacijom'), (Farrokhnia, Richards, 2016) dok GATS tretira sve usluge, bez obzira na način isporuke.* Vrijedno je istaći kako GATT, a ni GATS, ne sadrže ograničavajuću definiciju šta roba ili usluga podrazumijeva,* ali Sekretarijat GATT je izdao indikativnu listu 'relevantnih usluga' 1991.godine, pri izradi dokumenta W/120.89.* U Canada - Periodicals, Apelaciono tijelo je klasifikovanje kao robu baziralo na opipljivoj i materijalnoj prirodi proizvoda, bez obzira na (ograničenu) materijalnu važnost opipljive komponente za vrijednost ili ekonomsku stvarnost robe.* Sekretarijat je 1998.godine, notirao da 'ne postoji klasifikacija koja bi dopustila formulaciju u smislu da su svi neopipljivi proizvodi, ili čak svi elektronski isporučeni proizvodi, usluge po definiciji'.*

* Na taj način implementirajući Princip tehnološke neutralnosti.

* GATS sadrži određene smjernice glede toga šta se podrazumijeva pod 'isporukom usluge', član XXVIII (b) GATS 'obuhvata proizvodnju, distribuciju, marketing, prodaju i isporuku usluge'. Postoji još smjernica glede definicija: dobavljač usluga ('svaka osoba koja pruža uslugu' član XXVIII (g) GATS, pri čemu osoba može značiti 'fizička ili pravna osoba' (član XXVIII (j) GATS)) i korisnik usluga ('svaka osoba koja prima ili koristi usluge' (član XXVIII (i) GATS)).

* WTO Council for Trade in Services, 'The Work Programme on Electronic Commerce' Note by the Secretariat, S/C/W/68, 16 novembar 1998.godine, para 37.

* AB Report, Canada - Periodicals, 17. U slučaju 'China-Publications and Audiovisual Products', Apelaciono tijelo je došlo do različitog zaključka, utvrdivši da su obaveze Kine glede 'usluga distribucije zvučnih zapisa' obuhvatale distribuciju fizičkih i nefizičkih proizvoda: AB Report, China-Publications and Audiovisual Products, para 364-372, Također: Pauwelyn J, 'Squaring Free Trade in Culture with Chinese Censorship: The WTO Appellate Body Report on China-Audiovisuals' (2010) 11 Melbourne Journal of International Law 1, 9.

* WTO Council for Trade in Services, 'The Work Programme on Electronic Commerce' Note by the Secretariat, S/C/W/68, 16 November 1998, para 37.

Dodatno je pojasnio da pravni režim koji je primjenjiv na transakcije je određen prirodom proizvoda kojim se trguje, a ne načinom isporuke istog.* Opiskurnost između roba i usluga radi digitizacije se također može vidjeti u radnom dokumentu OECD, u kojem je navedeno da se 'robe zamjenjuju uslugama, na primjer, printane knjige i DVD-ovi se zamjenjuju e-knjigama i preuzimanjem ili streaming uslugama filmova...'. (Lopez-Gonzalez, Ferencz 2018) Ovakva opservacija može dovesti do pitanja da li se priroda proizvoda mijenja ili samo način isporuke.

Recimo, da li je roman ili film, zapravo drugačiji proizvod po osnovu načina na koji se isporučuje? Obzirom da je Sekretarijat WTO bliži stavu da fokus treba biti na prirodi proizvoda, a ne na načinu isporuke pri klasifikaciji proizvoda, moglo bi se argumentovati da se još uvijek radi o istom proizvodu, bilo da je roba ili usluga, bez obzira da li se isporučuje fizičkim nosačem ili putem interneta.

Proizvod kojim se digitalno trguje bi stoga mogao da spada u opseg ili GATT ili GATS te je zapravo nemoguće imati kredibilnu blanketnu izjavu o prirodi svih digitalnih proizvoda. Treba istaći da ne bi trebalo biti diskusije o prirodi proizvoda koji su naručeni online i fizički isporučeni (klasifikovanih kao roba) ili online usluga koje nisu preuzete ili su pohranjeni sadržaj (klasifikovane kao usluge). Glede kategorije digitalnih proizvoda o kojoj se spori (onih koji su se prethodno isporučivali isključivo na digitalnim nosačima, kojim se sada može trgovati elektronski), fokus bi trebalo usmjeriti na prirodu tih proizvoda. Kao primjer, prirodu knjige kao robe ne mijenja okolnost da li se ista prodaje u papirnom ili elektronskom obliku. Ovakav stav se može primjeniti na filmove i pakovani softver.*

Uzmimo u obzir okolnost da se GATT primjenjuje na mjere koje utiču na trgovinu robom, a GATS na mjere koje utiču na pružanje usluga. Da li je riječ, in abstracto, o robi ili usluzi je od relativno malog praktičnog značaja. Radije, fokus bi trebao biti na tome da li konkretna mjera uređuje trgovinu robom ili pružanje usluge/ponašanje pružatelja usluge. Ovakav pristup je zauzelo Apelaciono tijelo u EC - Bananas III i Canada - Periodicals.*

* Ibid.

* Pakovani softver je neprilagođeni softver koji se može kupiti i koristiti od strane široke grupe raznovrsnih korisnika.

* AB Report, EC-Bananas III, para 226 and AB Report, Canada-Periodicals, 18. Anupam Chander, 'The Internet of Things: Both Goods and Services' (2019) 18 World Trade Review

Cijeneći navedeno, klasifikaciji e-knjiga, digitalnih filmova ili pakovanog softvera kao robe se ne bi trebalo davati previše fokusa. Radije, trebalo bi se fokusirati na to koja vrsta mjere utiče na ove proizvode, kako bi se utvrdio primjenjivi Sporazum u slučaju potrebe. Burri opravdano smatra da je rasprava o klasifikaciji digitalnih proizvoda izrazito politizirana. (Burri, 2016) Odluka da li se GATT odnosno GATS primjenjuje će se uvijek morati donositi za svaki slučaj posebno.* Dalji primjeri će se odnositi na digitalno isporučene usluge.*

6. DIGITALNI SADRŽAJ

Ovaj diskurs se ne može kompletirati bez pominjanja jednog od ključnih izraza relevantnih za isti. Naime, veliki dio proizvoda kojima se digitalno trguje predstavlja 'digitalni sadržaj'. Glede digitalnih usluga ovaj izraz je korišten za diferenciranje (fizičkog) nosača od njegovog sadržaja. Povjerenstvo je u slučaju 'China - Publications and Audiovisual Services' pojasnilo da klasifikaciju zvučnih zapisa kao usluge određuje njihova priroda kao 'sadržaj'.* Na taj način se pravi razlika između sadržaja i (fizičkog) medija na koji se pohranjuje ili kojim se prenosi. (Peng, 2016)

Tradicionalno razlikovanje između sektora telekomunikacijskih usluga i sektora audiovizualnih usluga pri klasifikaciji usluga od strane članova WTO se temelji na razlici između prenosa i sadržaja. Telekomunikacijske usluge se odnose na prenos informacija, dok audiovizualne usluge predstavljaju sadržaj koji se pruža krajnjim korisnicima putem usluga telekomunikacijskog prenosa. (Peng, 2016) Peng upozorava da se ovo klasično razlikovanje čini značajno zastarijelim glede pitanja digitalnih usluga. Mnogo digitalnih usluga čini 'sadržaj' koji se prenosi putem interneta i koji više ne zahtijeva konvencionalni telekomunikacioni prenos. (Peng, 2016) Usluge koje isporučuju sadržaj putem internet platforme se nazivaju 'Over-the-Top' (OTT) usluge.* OTT usluge se pružaju bez direktnog

9, 19-20, RS Neeraj, 'Trade Rules for the Digital Economy: Charting New Waters at the WTO' (2019) 18 World Trade Review, 121, 128.

* AB Report, EC-Bananas, para 221.

* Analysis, AB Report, Canada-Periodicals,17-20.

* Panel Report, China-Publications and Audiovisual Services, para 7.1176.

* 'OTT usluge' predstavlja komercijalni izraz koji se koristi za označavanje usluga i aplikacija koje nude treće strane potrošačima i koje omogućuju (besplatan) pristup

uključivanja dobavljača usluga prenosa, simulatno koristeći njegove mreže i infrastrukturu.* Uz to, tradicionalno razlikovanje između pružitelja usluga sadržaja i onih prenosa sve je više neupotrebljivo, radi pojave da se tradicionalni dobavljači telekomunikacija sve više odvažuju na usluge koje su izvan spektra pukog prenosa audiovizualnih proizvoda, tako što sami pružaju OTT usluge. (Tuthill, Roy)

Po pitanju odjeka korištenja izraza 'sadržaj', Mueller napominje da isto efektivno 'ukida mogućnosti programiranja bilo koje specifične forme ili medija, stropoštajući književnost i novinarstvo, muziku, slike, filmove i interaktivne igre u jednu kategoriju'. (Muller, 2017) Faktor koji najviše doprinosi upotrebi pojma 'sadržaj' je činjenica da u današnje vrijeme različiti medijski oblici se mogu pohraniti, prenositi i manipulirati na singularnoj platformi krajnjeg korisnika.* Nekada su različiti mediji imali različite nosače (te su na taj način bili tehnološki izolovani), što je sve manje slučaj danas, raznovrsni računari sada se mogu nositi sa gotovo svim medijskim oblicima (knjigama, muzikom, video sadržajem).* Na ovaj način, izraz digitalni sadržaj je tako postao naizgled sveobuhvatan. Iz čega proizilazi da je izraz 'digitalni sadržaj' previše nejasan te da ne pomaže u razjašnjavanju njegovog položaja unutar pravnog okvira WTO.

Australija je bila za načelo tehnološke neutralnosti, koje iziskuje da se napravi razlika između usluga 'transfera' i usluga 'sadržaja'. Prve se odnose na usluge prenosa, dok su druge usluge koje se prenose. Tako 'uslugu audiovizualnog sadržaja ne treba reklasifikovati jer je isporučena na drugačiji način, na primjer korištenjem online usluge dostave'.* Japan je bio stava da GATS bi se trebao primjenjivati na radnje isporuke digitalnog

komunikacionim i informacionim uslugama koje bi se potrošačima obično naplaćivale od strane komunikacionih mreža. Primjeri ovih OTT usluga obuhvataju chat aplikacije, usluge video streaminga kao i usluge glasovnih poziva.

* Peng isto potkrijepljuje konstatacijom da 'potrošači generalno pristupaju OTT sadržaju putem internet veze neovisno od njihovog ugovora sa telekomunikacijskom kompanijom'. Zanimljivo je da su mnoge od ovih OTT usluga indirektna konkurencija uslugama ponuđenim upravo od te telekomunikacijske kompanije. Peng, 'GATS and the Over-the-Top Services: A Legal Outlook', 25.

* Ibid.

* Ibid 314.

* Australija ovim izjavama reiterira važnosti kulture unutar svog društva, s namjerom prezervacije političkog prostora u sektoru audiovizualnih usluga. WTO Council for Trade in Services, 'Report of the Meeting held on 9 to 12 July 2001' Note by the Secretariat, S/CSS/M/10, 21 septembar 2001. godine, para 221.

sadržaja elektronskim putem dok bi se GATT trebao primjenjivati na digitalni sadržaj.* Realnost je da trenutno ne egzistira konsenzus o klasifikaciji medijskog sadržaja koji se može digitizirati. (Neeraj, 2019) Može se zaključiti da izraz 'digitalni sadržaj' obuhvata zaista preširoku kategoriju proizvoda da bi pružio konstruktivan doprinos diskursu o klasifikaciji.

7. ZAKLJUČAK

Koliko je zaista kompleksno okruženje u kojem egzistiraju i u kojem se trguje digitalnim proizvodima bi cjelishodno moglo dočarati formiranje geopolitičkih blokova s preklapanjima koja mogu dovesti i do eventualnih sporova kao i neizvjesnosti u pogledu sprovođenja. Kao primjer, Novi Zeland je član CPTPP, RCEP i DEPA a također ima sporazum sa EU, a na sličan način UK ima dogovor s EU, dok istovremeno preuzima ambiciozne obaveze digitalne trgovine prema DEA i CPTPP.

Nadalje, možemo zaključiti da će regulatorni krajolik donošenja pravila digitalne trgovine vrlo vjerojatno ostati dinamičan, budući da bi tehnološki napredak zahtijevao nove regulatorne odgovore (na primjer u pogledu AI). Vrijeme i napredak su nemilosrdni, te se države po pitanju digitalne trgovine pozicioniraju, da li u vidu aktivnog sudjelovanja u donošenju novih pravila poput država Srednje i Latino Amerike ili formiranjem novih geoblokova ili postajanjem 'pravnih poduzetnika' u odstupanju od prijašnjih stajališta (kao što čini UK u svojoj novoj generaciji FTA kojim se udaljava se od stajališta EU). Naredni period će svakako testirati spremnost na međunarodnu saradnju u domenu regulisanja digitalne trgovine, te odgovoriti na pitanje u kojoj se mjeri postignuća ostvarena u novim FTA mogu multilateralizirati i vratiti forumu WTO.

* WTO General Council, 'Preparations for the 1999 Ministerial Conference-Electronic Commerce' Communication from Japan, WT/GC/W/253, 14 juli 1999.godine, para 10.

LITERATURA

1. Aaditya Mattoo and Ludger Schuknecht, 'Trade Policies for Electronic Commerce' (World Bank 2000), <https://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/1813-9450-2380>,
2. AB Report, Canada-Periodicals, https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/FE_Search/FE_S_S009-DP.aspx?language=E&CatalogueIdList=10526&CurrentCatalogueIdIndex=0&FullTextHash=&HasEnglishRecord=True&HasFrenchRecord=True&HasSpanishRecord=True,
3. AB Report, China - Publications and Audiovisual Products, <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=Q:/WT/DS/363ABR.pdf&Open=True>,
4. AB Report, EC-Bananas III, https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds27_e.htm,
5. AB Report, EC-Bananas, https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds27_e.htm,
6. Anupam Chander, 'The Internet of Things: Both Goods and Services' (2019) World Trade Review 9,
7. Diana Zacharias, 'Article I General Agreement on Trade in Services (GATS): Scope and Definition' in Rüdiger Wolfrum, Peter-Tobias Stoll and Clemens Feinäugle (eds), Max Planck Commentaries on World Trade Law, Vol. 6: WTO - Trade in Services (Martinus Nijhoff 2008),
8. Farrokhnia F and Richards C, 'E-Commerce Products Under the World Trade Organization Agreements: Goods, Services, Both or Neither?' (2016) Journal of World Trade,
9. Kariyawasam, International Economic Law and the Digital Divide: A New Silk Road?,
10. Lee Tuthill and Martin Roy, 'GATS Classification Issues for Information and Communication Technology Services' u Mira Burri and Thomas Cottier (eds), Trade Governance in the Digital Age (Cambridge University Press 2012),
11. Lopez-Gonzalez J and Ferencz J, 'Digital Trade and Market Openness' (OECD 2018) Working Party of the Trade Committee TAD/TC/WP (2018) 3/FINAL,

12. Lund S and Manyika J, ‘How Digital Trade Is Transforming Globalisation’ (International Centre for Trade and Sustainable Development (ICTSD) 2016),
13. Manyika J and others, ‘Digital Globalization: The New Era of Global Flows’ (McKinsey Global Institute 2016),
14. Mattoo A and Schuknecht L, ‘Trade Policies for Electronic Commerce’ (World Bank 2000),
15. Meltzer, ‘The Internet and International Data Flows in the Global Economy’ (International Centre for Trade and Sustainable Development (ICTSD) 2016),
16. Milton Mueller, ‘Convergence: A Reality Check ’in Damien Geradin and David Luff (eds), *The WTO and Global Convergence in Telecommunications and Audio-Visual Services* (Cambridge University Press 2004),
17. Mira Burri, ‘Designing Future-Oriented Multilateral Rules for Digital Trade’ in Pierre Sauvé and Martin Roy (eds), *Research Handbook on Trade in Services* (Edward Elgar Publishing 2016),
18. Mira Burri, ‘The International Economic Law Framework for Digital Trade’ (2015) 135 *Zeitschrift für Schweizerisches Recht* 10,
19. Muller G, ‘Troubled Relationships under the GATS: Tensions between Market Access (Article XVI), National Treatment (Article XVII), and Domestic Regulation (Article VI)’ (2017) 16 *World Trade Review*,
20. Report, China - Publications and Audiovisual Products, <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=Q:/WT/DS/363R00.pdf&Open=True>,
21. Rohan Kariyawasam, *International Economic Law and the Digital Divide: A New Silk Road?* (Edward Elgar Publishing 2007),
22. RS Neeraj, ‘Trade Rules for the Digital Economy: Charting New Waters at the WTO’ (2019) 18 *World Trade Review*,
23. Sacha Wunsch-Vincent, ‘WTO, E-Commerce, and Information Technologies-From the Uruguay Round through the Doha Development Agenda’ (Markle Foundation 2004),
24. Shin-yi Peng, ‘GATS and the Over-the-Top Services: A Legal Outlook’ (2016) 50 *Journal of World Trade*,

25. Tim Wu, 'The World Trade Law of Censorship and Internet Filtering' (2006) 7 Chicago Journal of International Law,
26. Weber R and Burri M, 'Classification of Services in the Digital Economy' (Springer 2013),
27. WTO Committee on Specific Commitments, 'Computer and Related Services Overview of Classification Issues' Informal Note by the Secretariat, JOB/SERV/39, <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=Q:/S/CSC/M58.pdf&Open=True>,
28. WTO Committee on Specific Commitments, 'Informal Discussion of Classification Issues on Computer and Related Services (CRS) on 10 March 2011 Summary by the Chairperson', JOB/SERV/44, <https://tbt.sist.org.cn/cslm/wtogzwwj/201403/P020171024471828449377.doc>,
29. WTO Council for Trade in Services, 'Computer and Related Services' Background Note by the Secretariat, S/C/W/45, <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=Q:/WT/DS/363R00.pdf&Open=True>,
30. WTO Council for Trade in Services, 'Report of the Meeting held on 9 to 12 July 2001' Note by the Secretariat, S/CSS/M/10, https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/annual_report_dg2001_e.pdf,
31. WTO Council for Trade in Services, 'The Work Programme on Electronic Commerce' Note by the Secretariat, S/C/W/68, <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=Q:/S/C/w68.pdf&Open=True>,
32. WTO Council for Trade in Services, 'Understanding on the Scope of Coverage of CPC 84 - Computer Services' Communication from Albania, Australia, Canada, Chile, Colombia, Croatia, the European Communities, Hong Kong China, Japan, Mexico, Norway, Peru, the Separate Customs Territory of Taiwan Penghu, Kinmen and Matsu, Turkey and the United States, TNS/W/60, SCSC/W/51, <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=T:/SCSC/W51.doc&Open=True>,
33. WTO Council for Trade in Services, 'Work Programme on Electronic Commerce Progress Report to the General Council' Adopted by the Council for Trade in Services on 19 July 1999, S/L/74,

- <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=q:/S/L/74.pdf>,
34. WTO Council for Trade in Services, ‘Work Programme on Electronic Commerce’ Communication from Australia, S/C/W/108, <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=Q:/S/C/W108.pdf&Open=True>,
35. WTO Council for Trade in Services, ‘Work Programme on Electronic Commerce: Ensuring that Trade Rules Support Innovative Advances in Computer Applications and platforms, such as Mobile Applications and the Provision of Cloud Computing Services’ Communication from the United States, S/C/W/339, <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=Q:/S/C/W339.pdf&Open=True>,
36. WTO Council for Trade in Services, ‘Computer and Related Services’ Background Note by the Secretariat, S/C/W/300, https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/FE_Search/FE_S_S009-DP.aspx?language=E&CatalogueIdList=76409,81430,82849,74099,76338,79815,76268,87753,80876,95716,81611,74140,93981,75425,102459,102352,89736,75577,89630&CurrentCatalogueIdIndex=9&FullTextHash=,
37. WTO Council for Trade in Services, ‘Contribution to the Work Programme on Electronic Commerce’ Communication from the European Union and the United States, S/C/W/338, https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/FE_Search/FE_S_S009DP.aspx?language=E&CatalogueIdList=87003&CurrentCatalogueIdIndex=0&FullTextHash=1&HasEnglishRecord=True&HasFrenchRecord=True&HasSpanishRecord=True,
38. WTO General Council, ‘Possible List of Trade Principles on Electronic Commerce’, part of Communication from the European Communities and their Member States, WTO Work Programme on Electronic Commerce, preparations for the 1999 Ministerial Conference, WT/GC/W/306, <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=Q:/WT/GC/W306.pdf&Open=True>,
39. WTO General Council, ‘Preparations for the 1999 Ministerial Conference-Electronic Commerce’ Communication from Japan, WT/GC/W/253, <https://www.mofa.go.jp/policy/economy/wto/min99/e-com.html>,

40. WTO Work Programme on Electronic Commerce, ‘Communication from the European Communities and their Member States’, SC/W/183, https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/FE_Search/FE_S_S009DP.aspx?language=E&CatalogueIdList=713&CurrentCatalogueIdIndex=0&FullTextHash=1&HasEnglishRecord=True&HasFrenchRecord=True&HasSpanishRecord=True,
41. WTO Work Programme on Electronic Commerce, ‘Submission from the United States’, WT/GC/W/493/Rev.1, https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/FE_Search/FE_S_S009-DP.aspx?language=E&CatalogueIdList=8056&CurrentCatalogueIdIndex=0&FullTextHash=1&HasEnglishRecord=True&HasFrenchRecord=True&HasSpanishRecord=True,
42. WTO Work Programme on Electronic Commerce, Submission by the United States, WT/GC/16, G/C/2, S/C/7, IP/C/16, WT/COMTD/17, https://www.wto.org/english/tratop_e/ecom_e/16_e.doc,
43. WTO Work Programme on Electronic Commerce, Submission for the European Communities, ‘Classification Issue’, WT/GC/W/497, https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/FE_Search/FE_S_S009-DP.aspx?language=E&CatalogueIdList=6668&CurrentCatalogueIdIndex=0&FullTextHash=1&HasEnglishRecord=True&HasFrenchRecord=True&HasSpanishRecord=True.